

Старажытнарускія дасягненні і традыцыі ў развіцці дзяржаўнасці і права на беларускіх землях у перыяд ВКЛ

(другая палова XIII—першая палова XVI ст.)

ДЗМІТРАЧКОЎ Пётр Фролавіч — кандыдат гістарычных навук, прафесар, заслужаны работнік адукацыі Рэспублікі Беларусь. Народзіўся ў 1937 г. у в. Бярозкі Хоцімскага раёна. Закончыў гісторыка-геаграфічны факультэт Магілёўскага педінстытута. З 1965 г. працуе ў гэтым ВНУ. Цяпер прафесар кафедры гісторыі культуры Беларусі Магілёўскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А.А.Куляшова. Мае больш за 50 навуковых і навукова-метадычных прац, аўтар шэрага дапаможнікаў па гісторыі Беларусі, у тым ліку «Старажытная гісторыя Беларусі» (Магілёў, 1999), «Беларусь у другой палове XVII—XVIII ст.» (у сааўтарстве, Магілёў, 2000), «Беларусь у складзе Вялікага княства Літоўскага» (другая палова XIII—першая палова XVIII ст.) (Магілёў, 2003), «Беларусь у сярэднявеквы перыяд (V—I пал. XIII ст.)» (Магілёў, 2007).

Пытанне аб ролі дасягненняў і традыцый Старажытнай Русі ў развіцці дзяржаўнасці і права на беларускіх землях у перыяд Вялікага княства Літоўскага, ужо даўно распрацоўваецца гісторыкамі. Яно знайшло сваё адлюстраванне ў шэрагу даследаванняў, аднак не страціла сваёй актуальнасці, тым больш што ў апошнія гады з'явіліся публікацыі, аўтары якіх не толькі недацэньваюць старажытнарускі перыяд у нашай гісторыі, але і адмаўляюць агульнаўсходнеславянскі характар дзяржавы, якая тады ўзнікла.

У дадзеным артыкуле ставіцца мэта раскрыць ролю старажытнаруускай спадчыны ў дзяржаўных працэсах, якія адбываліся на беларускіх землях у другой палове XIII—першай палове XVI ст.; паказаць, што гэтая спадчына стала асновай фарміравання як структуры органаў улады і кіравання ВКЛ, так і прававой культуры новага дзяржаўнага ўтварэння.

Вялікае княства Літоўскае, як вядома, склалася на шырокай этнічнай і тэрытарыяльнай аснове. З самага пачатку ў працэс яго ўтварэння былі ўцягнуты як балцкія, так і суседнія ўсходнеславянскія, перш за ўсё беларускія землі. Прычым удзельная вага ўсходнеславянскіх зямель уходзе пашырэння тэрыторыі ВКЛ пастаянна павялічвалася, і ўжо ў канцы XIV ст. яны пераважалі над балцкімі. На гэтых жа землях пражывала і большасць насельніцтва княства. Паводле даных на 1569 г., з агульнай колькасці насельніцтва ВКЛ у 2,6 млн чалавек жыхары карэннай Літвы складалі толькі 0,8 млн чалавек¹.

Да сярэдзіны XVI ст. ВКЛ ператварылася ў адну з буйнейшых дзяржаў Еўропы, якая прасціралася ад Балтыйскага да Чорнага мораў. Трымалася яна шмат у чым дзякуючы захаванню дасягненняў і традыцый тых зямель, што ўваходзілі ў яе склад. Галоўнай перадумовай гэтага стала асаблівае, можна сказаць аўтаномнае, палажэнне княстваў, уключаных у ВКЛ. Толькі на беларускіх землях існавала каля 20 такіх княстваў. Раней яны ўваходзілі ў Полацкую, Тураўскую і некаторыя іншыя землі. Ужо ў старажытнарускі перыяд на беларускіх землях сфарміраваліся свае тэрытарыяльна-адміністрацыйныя цэнтры і даволі развітая сістэма органаў улады і кіравання. Вялікія князі літоўскія не маглі не ўлічваць ролю мясцовых традыцый і таму дзейнічалі па прынцыпу: «Мы даўніны не рухаем, а навіны не ўводзім»². Гэты і падобныя да яго выразы зафіксаваны ў шматлікіх крыніцах, і ёсць падставы сцвярджаць, што яны рэалізоўваліся ў дзяржаўнай палітыцы і паўсядзённым жыцці. «Принцип давности, старины, — пісаў рускі гісторык М.Любаўскі, — глыбока пронік во все жизненные отношения Литовско-Русского государства в первое время его существования,

находя применение и в государственном, и в гражданском его быту”³.

Па свайму дзяржаўнаму ладу ВКЛ фарміравалася як федэратыўнае ўтварэнне. Не былі парушаны спачатку і граніцы ўдзельных княстваў, ранейшая структура ўлады і кіравання. Як адзначаў беларускі гісторык і правазнавец Я.Юхо, захаванне старога адміністрацыйна-тэрытарыяльнага падзелу было выгадна як мясцовай феадальнай значці, так і цэнтральнаму ўраду, які абапіраўся на яе падтрымку⁴. Пэўная самастойнасць многіх усходнеславянскіх зямель у складзе ВКЛ замацоўвалася абласнымі прывілеямі (граматамі), якія былі выдадзены ў канцы XIV ст. вялікімі князямі літоўскімі і затым неаднаразова пацвярджаліся. Гэтыя дакументы мелі дзяржаўна-прававы характар, і сама іх наяўнасць сведчыла пра падтрымку вярхоўнай уладай усталяваных традыцый.

Разам з тым прымаліся меры, накіраваныя на змену ўдзельнай сістэмы, узмацненне цэнтралізацыі ў кіраванні. Гэтаму садзейнічала не толькі замена мясцовых князёў Рурывічаў прадстаўнікамі правячай у ВКЛ дынастыі Гедзімінавічаў, але і змены ў адміністрацыйна-тэрытарыяльнай структуры па меры ліквідацыі ўдзельных княстваў. Яны асабліва актыўна праводзіліся з канца XIV ст. у княжанне Вітаўта (1392—1430 гг.), калі ўдзельная сістэма была скасавана, а носьбітамі ўлады на месцах сталі велікакняжацкія намеснікі. Але працэс гэты праходзіў складана, многія ўдзельныя княствы, якімі кіравалі праваслаўныя Гедзімінавічы альбо мясцовыя князі з роду Рурывічаў, захаваліся. Напрыклад, Кобрынскае (існавала да 1519 г.), Давід-Гарадоцкае, Пінскае, Клецкае (усе — да 1524 г.), Мсціслаўскае (да 1529 г.), Слуцкае (канчаткова скасавана ў 1791 г.)⁵.

Больш істотныя змены ў адміністрацыйна-тэрытарыяльным падзеле ВКЛ былі звязаны з ўтварэннем ваяводстваў. Яны з’явіліся перш за ўсё ў цэнтральнай частцы ВКЛ, у якую ўваходзілі як этнічна літоўскія, так і суседнія беларускія землі. Ужо пры Альгердзе (1345—1377 гг.) гэтая частка была падзелена на дзве ваенна-адміністрацыйныя акругі, якія затым атрымалі назву Віленскага і Трокскага ваяводстваў. Усходнеславянскія землі, якія ўваходзілі ў гэтыя ваяводства, дзяліліся на воласці і паветы. У пачатку XVI ст. былі створаны Віцебскае (1503 г.), Полацкае (1504 г.), Навагародскае (1507 г.), а затым і іншыя ваяводства. Усяго да канца 1560-х гг. на тэрыторыі ВКЛ было створана 13 ваяводстваў, 8 з якіх поўнаасцю альбо часткова знаходзіліся ў межах Беларусі.

Варта адзначыць, што хоць ваяводства і ствараліся па прыкладу польскай адміністрацыйнай структуры, іх нельга лічыць чужародным элементам для беларускіх зямель. Сам тэрмін “ваявода” тут быў вядомы яшчэ са старажытнарускіх часоў, яго выкарыстоўвалі таксама некаторыя велікакняжацкія намеснікі. Пры стварэнні ваяводстваў, а таксама павеятаў і валасцей улічваліся як мясцовыя асаблівасці, так і старажытнарускія традыцыі. Аснову ваяводстваў на тэрыторыі Беларусі склалі землі і княствы, якія сфарміраваліся яшчэ да ўтварэння ВКЛ. Гэта тычыцца і

павеятаў, на якія падзяляліся ваяводства, — большасць з іх ахоплівалі беларускія землі. У многіх павеятах захаваліся і воласці як больш дробныя адміністрацыйна-тэрытарыяльныя ўтварэнні⁶.

Адміністрацыйна-тэрытарыяльны падзел ВКЛ з’яўляўся асновай для ажыццяўлення ўсёй сацыяльна-эканамічнай і палітычнай дзейнасці на месцах. Ва ўмовах слабасці цэнтральнай улады, агульнай нестабільнасці ў дзяржаве, дынастычнай барацьбы, рэлігійных супярэчнасцей асноўная роля ў вырашэнні грамадскіх і дзяржаўных спраў належала мясцовай адміністрацыі. Спачатку яе ўзначальвалі ўдзельныя князі, а потым — велікакняжацкія намеснікі. Яны абапіраліся на асоб, якія ўваходзілі ў так званую “службовую арганізацыю”. Такі інстытут, паводле меркавання многіх гісторыкаў, склаўся ўжо ў старажытнарускі перыяд. У яго ўваходзілі асобы, якія выконвалі розныя службы не толькі для задавальнення патрэб князя, яго двара і гаспадаркі, але і неабходныя для функцыянавання раннедзяржаўных утварэнняў⁷.

Дакументы, якія захаваліся, і, у прыватнасці, кнігі Метрыкі Вялікага княства Літоўскага змяшчаюць вялікую колькасць матэрыялаў пра “службовую арганізацыю” ў ВКЛ, пра статус тых, хто займаўся адміністрацыйна-судовай дзейнасцю на ўсходнеславянскіх землях. Сярод іх трэба перш за ўсё выдзеліць *цівуна* (пераемніка старажытнаруускага *цівуна*), які “сядзеў” у цэнтры воласці альбо на намесніцкім двары. Ён назіраў за велікакняжацкай гаспадаркай, зборам даніны, удзельнічаў у судзе над сельскім насельніцтвам. Пры гэтым *цівуны* ў ВКЛ, асабліва ў прыватных уладаннях, у адрозненне ад Паўночна-Усходняй Русі, прызначаліся не з халопай, а пераважна з асабіста свабодных людзей — лепшых сялян, дваран і баяраў⁸. Прадстаўнікамі велікакняжацкай адміністрацыі на месцах былі таксама ключнікі, падключнікі, сотнікі і некаторыя іншыя службовыя асобы, назвы якіх таксама атрыманы ў спадчыну ад эпохі Кіеўскай Русі.

Больш разгалінаваная сістэма мясцовага кіравання з’явілася на беларускіх землях у ходзе рэформ, праведзеных у першай палове XVI ст. Яе ўвасабляла адміністрацыйная іерархія *ваявод—старастаў—дзяржаўцаў—цівуноў*, якая адпавядала новай тэрытарыяльнай структуры. Да яе была прыстасавана як велікакняжацкая адміністрацыя, так і судовыя інстанцыі. Пры гэтым важнейшую ролю на месцах сталі адыгрываць ваяводы і старасты. Менавіта ў іх руках была сканцэнтравана выканаўчая ўлада. Невыпадкава гэтыя пасады займалі буйныя феадалы з ураджэнцаў ВКЛ, прызначаў іх сам вялікі князь. Улічваліся і асаблівасці зямель-княстваў, якія былі ўключаны ў склад ВКЛ. Гэта тычыцца перш за ўсё Полацкай і Віцебскай зямель. Так, полацкі ваявода, па меркаванню шэрага гісторыкаў (Ю.Вольфа, М.Любаўскага, У.Пічэты) мог выбірацца мясцовым насельніцтвам альбо прызначацца вялікім князем. Самым раннім дакументам, у якім змяшчаецца гэтае палажэнне, з’яўляецца прывілей Жыгімонта Старога ад 23 чэрвеня 1511 г. Беларускі даследчык В.Галубовіч лічыць, што полацкі ваявода меў большую ўладу, чым ваявода ў іншых вая-

водствах, і выконваў функцыі кіраўніка не толькі ваяводства, але і горада. Амаль усім полацкім ваяводам даваліся прывілеі на полацкае войтаўства⁹.

Уключаныя ў ВКЛ на аснове “ряда” (дамовы), Полацкія і Віцебскія землі на працягу доўгага часу захоўвалі многія традыцыі, якія абмяжоўвалі ўмяшанне вярхоўнай улады ў іх сацыяльна-палітычнае жыццё. Вялікі князь Літоўскі не меў і права “вываду”, гэта значыць прымусовага перасялення жыхароў Полацка і Віцебска, як гэта было ў іншых рэгіёнах Русі. У гістарычнай літаратуры адзначаецца, што “в отсутствии этого права и заключалось одно из существенных отличий власти государя в Русском государстве и господаря в Великом княжестве Литовском”¹⁰. Безумоўна, мы павінны ўлічваць і той факт, што па меры ўзмацнення цэнтралізацыі ў кіраванні асноўнай тэндэнцыяй палітычнага развіцця Полаччыны “была уніфікацыя мясцовых парадкаў з агульнадзяржаўнымі і распаўсюджванне на Полаччыну працэсаў, якія адбываліся ва ўсім Вялікім Княстве Літоўскім”¹¹.

Такія працэсы праяўляліся і ў іншых рэгіёнах і адлюстроўвалі эвалюцыю палітычнага ладу ВКЛ, удасканаленне яго дзяржаўнага механізма, пераўтварэнне раннефеадальнай манархічнай дзяржавы ў саслоўна-прадстаўнічую. Яны глыбока раскрыты ў многіх навейшых працах і, у прыватнасці, у кнізе вядомага літоўскага гісторыка Э.Гудавічуса¹². Праўда, у гэтым даследаванні ў асноўным прааналізаваны матэрыялы з гісторыі этнічна літоўскіх зямель. Усходнеславянскім жа землям, у тым ліку і беларускім, увагі нададзена недастаткова. Тым не менш Э.Гудавічус здолеў прасачыць агульныя змены, якія адбываліся ў розных сферах жыцця ВКЛ. Ён адзначае, што ў ходзе эвалюцыі сацыяльнага і палітычнага ладу рускія (гэта значыць усходнеславянскія) землі захавалі свае традыцыі і ў той жа час былі інтэграваны ва ўсе структуры княства, а мясцовая эліта была уцягнута ў дзяржаўнае жыццё і аказвала свой уплыў на палітыку.

Пра гэта сведчыць функцыянаванне вышэйшых саслоўна-прадстаўнічых органаў — *паноў-рады* і *сойма* (сейма) ВКЛ. Многія гісторыкі лічаць, што і гэтыя важныя дзяржаўныя інстытуты таксама мелі старажытнарускія карані. Рада і сойм, адзначаў беларускі гісторык М.Доўнар-Запольскі, “выраслі арганічна з асноў старажытнарускага права і нават назва іх не з’яўляецца запазычаннем з польскага права”¹³. З такім сцвярджаннем пагаджаюцца і літоўскія даследчыкі, якія звычайна недаацэньваюць уплыў усходнеславянскіх зямель на дзяржаўнасць ВКЛ. “К концу XV в. славянское слово “рада”, — піша Э.Гудавічус, — обрело свой подлинный смысл “совета”, а не “советников” или “советчиков” (по латыни — “consiliani”)... Рада паноў стала органом сословного представительства феодального общества, прежде всего самих паноў... Большинство рады составляли литовцы и католики. Процент русских и православных понемногу увеличивался ...”¹⁴.

У гістарычнай літаратуры прыводзяцца факты (праўда, нешматлікія) пра тое, што выхадцы з “рускіх зямель” былі сярод прыдворных ужо першых князёў

ВКЛ. Гэта тычыцца, у прыватнасці, князя Міндоўга (1230-я—1263 гг.), якога падтрымалі мясцовыя новагародскія баяры. Пэўную ролю гэтыя баяры адыгралі і ў прыходзе да ўлады сына Міндоўга — Войшалка (1263—1267 гг.). Абапіраліся на мясцовае баярства і іншыя вялікія князі літоўскія — Трайдзень (1270—1282? гг.), Віцень (каля 1295—1316 гг.), Гедзімін (1316—1341 гг.), Альгерд (1345—1377 гг.)¹⁵. Нават рэлігійныя абмежаванні, якія былі замацаваны ў прававых актах пачатку XV ст. (напрыклад, у Гарадзельскім прывілеі 1413 г.), не пазбавілі выхадцаў з усходнеславянскіх зямель доступу ў вышэйшыя дзяржаўныя органы. Гэта пацвярджаюць факты, прыведзеныя беларускім гісторыкам А.Грыцкевічам. Склад паноў радных і змены сярод іх сведчаць пра даволі шырокае прадстаўніцтва выхадцаў з беларускіх зямель: на іх долю прыходзілася больш за трэць членаў рады, пры гэтым іх колькасць ужо да канца 1540-х гг. павялічылася з 37 до 45. Прусаўскія ж сярод іх складалі больш за 44%¹⁶.

Шырокія магчымасці выхадцам з беларускіх зямель былі прадастаўлены і для ўдзелу ў працы сойма. Гэты орган дзяржаўнай улады па свайму паходжанню таксама з’яўляўся старажытнарускім. Першапачаткова соймы ўяўлялі сабой звычайныя зборы ваенна-служылых людзей, і іх рашэнні не былі абавязковымі для вялікіх князёў літоўскіх. Аднак паступова роля сойма павялічылася, і ён заняў трывалае месца ў структуры органаў улады ВКЛ. Да 1560-х гг. сойм ператварыўся ў вышэйшы заканадаўчы орган, выступаў па сутнасці ў якасці парламента, у якім была шырока прадстаўлена беларуска-літоўская шляхта. Спачатку гэта прадстаўніцтва не рэгулявалася прававымі актамі, і кожны шляхціц мог удзельнічаць у працы сойма. З 1512 г. дэпутаты сойма сталі выбірацца — 2 дэпутаты (паслы) ад кожнага павета (праўда, гэта не выключала фармальнага права кожнага шляхціца ўдзельнічаць у працы сойма). Калі ўлічыць, што большасць паветаў ВКЛ часткова альбо поўнасцю ахоплівала тэрыторыю Беларусі, то ў колькасных адносінах прадстаўнікі беларускай шляхты на соймах не толькі не саступалі, але пераважалі над выхадцамі з балцкіх зямель.

Старажытнарускія традыцыі садзейнічалі развіццю на беларускіх землях і пачаткаў *самакіравання*, якое забяспечвала больш поўны ўлік інтарэсаў розных сацыяльных груп і слаёў насельніцтва. Такія традыцыі добра прасочваюцца ў сельскім асяроддзі. Тут асновай самакіравання былі тэрытарыяльныя (суседскія) абшчыны, якія склаліся на беларускіх землях у межах племянных утварэнняў ужо да X—XI стст.¹⁷. Яны выконвалі не толькі гаспадарчыя, але і адміністрацыйныя і сацыяльна-культурныя функцыі. Гэтыя функцыі ў пэўнай ступені былі захаваны і ў тых княствах, якія сфарміраваліся на беларускіх землях у старажытнарускі перыяд і затым увайшлі ў склад ВКЛ.

Сельскія абшчыны заставаліся асноўнай формай арганізацыі сялянскага самакіравання ў валасцях (у крыніцах яны выступаюць пад назвай “грамада”), што ў свой час было абгрунтавана М.Доўнар-Запольскім.

Роля ж саміх валасцей яшчэ больш узрасла. Прычым пад валасцю разумелася не толькі адміністрацыйна-тэрытарыяльная альбо падатковая адзінка, але і тэрытарыяльная абшчына. У такім разуменні назва “валасць”, як лічыць В. Голубеў, сустракаецца ў дакументах часцей, чым “грамада”. Ён адзначае, што валасці знаходзіліся галоўным чынам у “складзе тых дзяржаўных, прыватных ці царкоўных уладанняў, дзе сялянская абшчына не проста працягвала існаваць, але была прызнаная феадальным уласнікам, што было зафіксавана і ў дакументах”¹⁸.

Даследаванні сведчаць, што сельскія абшчыны вырашалі многія важныя мясцовыя праблемы і імкнуліся захаваць свае правы і традыцыі. Так, падняпроўскія і падзвінскія валасці нават да пачатку XVI ст. мелі права самастойнай раскладкі даніны, на іх тэрыторыю не павінны былі ўязджаць велікакняжацкія цівуны. Большасць валасцей не мела і велікакняжацкіх намеснікаў. Напрыклад, Магілёўская і Свіслацкая валасці кіраваліся “старцамі”, якім і адрававаліся велікакняжацкія пасланні. Магілёўская валасць мела нават двух старцаў — “мядовага” і “сярэбранага”. Хутчэй за ўсё адзін з іх ведаў зборам мядовай даніны, а другі — грашовых пабораў. На гэтыя пасады выбіраліся найбольш паважаныя асобы з сялян. Яны былі пасрэдкамі паміж сялянамі і дзяржаўнай адміністрацыяй і займаліся гаспадарча-вытворчай і грамадскай дзейнасцю абшчыны. Аднак за права выбіраць “старчанне” валасць, па меркаванню расійскага гісторыка Г. Харашкевіч, павінна была плаціць. Плата за “старчанне” залежала ад памераў валасці¹⁹. Важным элементам абшчыннай арганізацыі заставаўся таксама копны суд, гістарычна звязаны са старажытнарускімі славянскімі традыцыямі, прызнаны дзяржавай і заканадаўча замацаваны Статутам ВКЛ 1588 года.

Важную ролю ў развіцці самакіравання адыгрывалі і вечавыя традыцыі ў гарадах. *Веча* — найбольш старажытны орган улады, які ўзнік ва ўмовах рода-племяннога ладу і развіваўся разам з дзяржаўнасцю. Звесткі пра веча змяшчаюцца ў многіх летапісах. Так, у Наўгародскім Першым, Іпацьеўскім і Лаўрэнцьеўскім летапісах выяўлена 250 прамых і ўскосных згадак пра вечавыя сходы²⁰. Сярод беларускіх гарадоў, дзе адбываліся вечавыя сходы, часцей за ўсё згадваюцца Полацк, Мінск, Віцебск, Лагойск, Друцк, Тураў, Брэст.

Роля гараджан у сацыяльна-палітычным жыцці зямель Вялікага княства Літоўскага да сярэдзіны XVI ст. яшчэ больш узрасла. Вялікія князі літоўскія сталі разглядаць іх ужо ў якасці асобнага саслоўя, што было зафіксавана ў прававых актах, выдадзеных у сярэдзіне — другой палове XV ст., а ў далейшым і ў Статутах ВКЛ. Развіццю гарадскога самакіравання садзейнічала і прадастаўленне гарадам магдэбургскага права. Першым яго атрымаў г. Брэст у 1390 г. Да сярэдзіны XVI ст. органы самакіравання дзейнічалі ў многіх гарадах і некаторых мястэчках. Прычым у гарадах Беларусі магдэбургскае права рэалізоўвалася з улікам мясцовых традыцый. Беларускі гісторык В. Друж-

чыц яшчэ ў 1920-я гг. пісаў: “Магдэбургскае права, заимствованное из Западной Европы, не давало готовой формы для организации городской власти в Белоруссии. Эта власть не просто переносилась и перенималась у немецких или польских городов, а определённым образом вырабатывалась на месте, при активном участии городского населения”²¹. Пра захаванне ў гарадах мясцовага “рускага” права сведчаць раннія прывілеі на самакіраванне і, у прыватнасці, выдадзеныя Брэсту і Гродна. Карэнныя жыхары Брэста (русіны і ліцвіны) выказалі незадавальненне чужым “нямецкім” правам, і вялікі князь Вітаўт вымушаны быў у 1408 г. выдаць Брэсту новую грамату на магдэбургскае права, паводле якой гораду вярталіся ранейшыя правы²². Немалаважным з’яўляецца і той факт, што ў саміх граматах, якія выдаваліся вялікім князем літоўскім, не раскрывалася сутнасць “нямецкага” права, не пазначаліся тыя прававыя акты, якія ўтрымлівалі нормы гэтага права. Заўважым, што друкаваныя нямецкія зборнікі з’явіліся ў ВКЛ спачатку на лацінскай, а затым на польскай мове толькі ў XVI ст. Многія даследчыкі адзначалі, што насельніцтва беларускіх гарадоў разглядала магдэбургскае права не як звод абавязковых законаў, а як хартыю, якая гарантавала ім тую долю самастойнасці, пры якой магчыма было прымяняць мясцовыя юрыдычныя прынцыпы і нормы. Такая выснова выцякае з аналізу грамат, выдадзеных беларускім гарадам. Таму мы можам гаварыць пра спецыфіку магдэбургскага права ў Беларусі. “Выкарыстоўваючы нямецкую прававую форму, — адзначала беларуская даследчыца Т. Доўнар, — гарады Беларусі напаяўнялі яе ўласным зместам з мэтай больш актыўнага сацыяльна-эканамічнага развіцця таго ці іншага горада. Усё гэта і складала спецыфіку магдэбургскага права на Беларусі”²³.

Важна падкрэсліць, што органы гарадскога самакіравання былі актыўна дзеючымі, займаліся самымі разнастайнымі пытаннямі, якія тычыліся гарадскога жыцця. Не былі аб’яквыя да іх дзейнасці і самі гараджане. Вядома нямала выпадкаў, калі яны ўступалі ў канфлікты з гарадскімі магістратамі і патрабавалі іх перавыбараў. Так было, напрыклад, у час паўстання ў Магілёве ў 1606—1610 гг. Усё гэта ўлічвалі і вялікія князі літоўскія. Яны не раз выдавалі прававыя акты, якія ўдакладнялі альбо канкрэтызавалі розныя пытанні гарадскога жыцця. Так, у адносінах Мінска такія акты былі выдадзены не толькі ў 1499 г., калі ён атрымаў магдэбургскае права, але і ў 1522, 1569, 1591 і 1613 гг. Гродна, па падліках З. Капыскага, за перыяд з 1496 па 1613 г. атрымаў 40 грамат²⁴.

Развіццю пачаткаў самакіравання ў гарадах садзейнічалі і *рамесныя цэхі*, якім належала важная роля ў сацыяльных і грамадскіх адносінах таго часу. Дзейнасць гэтых прафесіянальна-карпаратыўных арганізацый рэгулявалася магістратамі. Сутнасць цэхавай арганізацыі рамеснікаў, адзначаў М. Доўнар-Запольскі, заключалася ў стварэнні цэхавага брацтва, якое мела сваю структуру, выбарныя кіраўнікоў і нават вызначаныя прэрагатывы прафесіянальнага

суда²⁵. Гэта замацоўвалася ў спецыяльных статутах (уставах). Іх аналіз паказвае, што ў аснове арганізацыі рамесных цэхаў ляжалі не толькі палажэнні граматы на магдэбургскае права, але і мясцовыя традыцыі. Пры гэтым цэховыя арганізацыі ўяўлялі сабой утварэнні, якія аб'ядноўвалі ўсіх рамеснікаў горада незалежна ад іх юрысдыкцыі і канфесіянальнай прыналежнасці (выключэнне складалі яўрэйскія аб'яднанні). Свае карпаратыўныя ўтварэнні існавалі і ў купецкім асяроддзі.

Своеасаблівай формай саслоўнай арганізацыі мяшчан беларускіх гарадоў сталі таксама *царкоўныя брацтвы*, якія ўзніклі ў XVI ст. Іх вызначальнай рысай было тое, што ствараліся яны па канфесіянальнаму прынцыпу, хоць меліся і выключэнні.

Такім чынам, у беларускіх гарадах склалася цэлая сістэма аб'яднанняў, якая дазваляла іх жыхарам абараняць свае інтарэсы ў розных сферах жыцця і дзейнасці. Яе асновай стала сама гарадская абшчына. Яна выступала захавальнікам традыцый і носьбітам новаўвядзенняў, а з атрыманнем магдэбургскага права — і суб'ектам праваадносін, што давала гарадам своеасаблівую аўтаномію.

Дзяржаўна-прававая сістэма ВКЛ садзейнічала захаванню і развіццю традыцый самакіравання і ў шляхецкім асяроддзі. *Шляхта* адносілася да ліку прывілеяваных саслоўяў і імкнулася выкарыстоўваць сваё становішча для найбольш поўнага задавальнення палітычных і эканамічных інтарэсаў. Гэтай мэце служылі не толькі дзяржаўныя органы, у якіх удзельнічалі прадстаўнікі шляхты, але і розныя формы самакіравання. Да іх ліку неабходна перш за ўсё аднесці мясцовыя соймікі ў ваяводствах і паветах — своеасаблівыя сходы мясцовай шляхты, якія здаўна практыкаваліся ў старажытнарускіх княствах. З утварэннем ВКЛ іх роля ўзрасла, што асабліва стала бачна ў 1560-я гг. Тады соймікі былі ўзаконены не толькі шэрагам прывілеяў вялікіх князёў літоўскіх, але і Статутам ВКЛ 1566 г. Тым самым яны ператварыліся, з аднаго боку, у структурную адзінку заканадаўчай улады ВКЛ, а з другога — у органы мясцовага шляхецкага самакіравання.

Шляхта імкнулася пашырыць кола пытанняў, якія разглядаліся на мясцовых соймках. Так, на іх выбіраліся як дэпутаты-паслы ў вальны сойм, так і электы (кандыдаты) на пасады земскіх павятовых суддзяў, падкаморыя, харунжага і інш. А каб паслы з'яўляліся дзейнымі выразнікамі волі і думак мясцовай шляхты на агульнадзяржаўным сойме, соймікі давалі ім свае інструкцыі, адступаць ад якіх было нельга. Акрамя соймаў, якія склікаліся вялікім князем, практыкаваліся і з'езды (сходы), якія збіраліся па жаданню мясцовай шляхты²⁶.

У працэсе развіцця дзяржаўнасці фарміравалася і заканадаўства ВКЛ. Да сярэдзіны XVI ст. прававая культура княства дасягнула высокага ўзроўню. Яна, як і дзяржаўнасць, мела глыбокія гістарычныя карані і ў многім была звязана са звычайным правам, вырацаваным усходнеславянскімі народамі. Сцвярджэнні некаторых польскіх навукоўцаў пра тое, што права-

вая культура ВКЛ базіравалася на рымскім праве, а галоўнымі крыніцамі статутаў ВКЛ былі звычай і традыцыі скандынаўскіх народаў і германцаў, крытыкаваліся вучонымі з розных краін. Сярод іх адзначым польскіх даследчыкаў С.Ліндэ і І.Ракавецкага, вучоных-правазнаўцаў Віленскага ўніверсітэта І.Даніловіча, Ю.Ярашэвіча. Прааналізаваўшы заканадаўчыя акты, выдадзеныя ў ВКЛ (прывілеі, Судзэбнік 1468 г., Статуты ВКЛ 1529 г., 1566 г., 1588 г.) яны прыйшлі да высновы, што ў аснову гэтых дакументаў было пакладзена мясцовае права. Гэтая выснова была пацверджана і беларускімі вучонымі М.Доўнар-Запольскім, В.Ігнатоўскім, У.Пічэтам, Я.Юхо і іншымі.

Развіццё прававой культуры ВКЛ непасрэдна было звязана з распрацоўкай заканадаўства, сістэматызацыяй і кадыфікацыяй юрыдычных актаў і норм, якія шмат у чым яшчэ базіраваліся на мясцовым звычайным праве, пра што гаварылася і ў велікакняжацкіх прывілеях. Напрыклад, у грамаце, выдадзенай полацкім баярам і мяшчанам у 1499 г., запісана: "суды маець судіти наместник наш Полоцки с старшими бояры Полоцкими подлуг давного обычая"²⁷. Выразы "по давнему", "над звыклым звычай", "по древним правам и обыкновению" часта сустракаюцца ў прававых актах XV—XVI стст.²⁸.

Разам з тым працэс праватворчасці патрабаваў пашырэння сферы "пісанага" права. Для гэтага неабходна было абагульненне не толькі норм звычайнага права, але і самой практыкі, змен у развіцці дзяржаўнасці, грамадскіх адносін, выкарыстанне ў заканадаўстве дасягненняў навукі, прававой думкі таго часу. Гэта работа насіла агульнадзяржаўны характар і знайшла адлюстраванне ў Судзэбніку 1468 г. і Статутах ВКЛ. Можна сцвярджаць, што распрацоўшчыкі дадзеных зводаў законаў абапіраліся і на права Старажытнаруускай дзяржавы і, у прыватнасці, на нормы "Рускай праўды".

Значэнне "Рускай праўды" для развіцця права ўсходнеславянскіх народаў, у тым ліку і беларускага, было паказана ў многіх даследаваннях, выдадзеных як у дарэвалюцыйны, так і ў савецкі час. Не выключана, што "Рускай праўдай" у другой палове XIII—XIV стст. у ВКЛ карысталіся не толькі ўдзельныя князі, але і вялікія князі літоўскія і іх намеснікі, хоць непасрэдных сведчанняў пра гэта няма (спісаў "Рускай праўды" таго часу не захавалася). Нават тэрміналогія, зафіксаваная ў Судзэбніку 1468 г., выдадзеным пры вялікім князі літоўскім і каралі польскім Казіміры IV (1440—1492 гг.), вельмі падобная на тэрміналогію старажытнаруускага права. Гэта тычыцца і Паўночна-Усходняй Русі, на землях якой фарміравалася Вялікае княства Маскоўскае. Таму цалкам абгрунтаваны пункт погляду тых даследчыкаў, якія сцвярджаюць, што супадзенне наватвораў на базе старажытнаруускай юрыдычнай спадчыны ў заканадаўстве ўсіх частак Русі — важнае сведчанне не толькі трывалых культурных сувязей паміж асобнымі раёнамі Старажытнаруускай дзяржавы, але і захавання традыцый таго часу²⁹. Не трэба забываць і тое, што сама мова

юрыдычных актаў ВКЛ мела ўсходнеславянскія старажытнарускія карані.

На старажытнаруускай аснове развівалася і *царкоўнае права* ВКЛ. Як адзначаў расійскі гісторык Я. Шчапаў, уся праваслаўная царкоўная арганізацыя княства паўтарала яе арганізацыю ў Кіеўскай Русі. Нягледзячы на тое, што роля праваслаўных іерархаў удзяржаўна-палітычным жыцці ВКЛ ужо з канца XIV ст. стала змяншацца, царкоўная юрысдыкцыя захоўвалася і вызначалася статутам Уладзіміра Святаслававіча. Ён быў вядомы на ўсіх усходнеславянскіх землях, пра што сведчаць розныя мясцовыя рэдакцыі гэтага дакумента. З канца XV ст. у ВКЛ атрымаў распаўсюджанне і царкоўны статут Яраслава Мудрага — ён быў пацверджаны вялікім князем літоўскім Аляксандрам (1492—1506 гг.)³⁰.

Нельга не адзначыць і той факт, што носьбітамі старажытнаруускай прававой думкі ў ВКЛ былі мясцовыя практыкі — велікакняжацкія, княжацкія, гарадскія і іншыя службовыя і духоўныя асобы. Выхадцы з беларускіх зямель прымалі непасрэдны ўдзел і ў распрацоўцы юрыдычных актаў. У іх знайшлі адлюстраванне ідэі, якія былі выказаны і абгрунтаваны ў работах Ф. Скарыны, С. Буднага, А. Волана, Л. Сапегі, іншых дзеячаў таго часу. Ф. Скарына да таго ж мог удзельнічаць у складанні першай рэдакцыі Статута 1529 г. Супастаўляючы нормы гэтага дакумента з прававымі поглядамі Ф. Скарыны, можна заўважыць, што ў іх нямала агульнага. Вядомы беларускі даследчык У. Конан пісаў, што “па сваёй структуры Статут 1529 г. адпавядае класіфікацыі законаў, распрацаваных Ф. Скарынам у 1519 г.”³¹. Пункт погляду пра магчымы ўдзел яго ў распрацоўцы Статута ВКЛ 1529 г. падзяляў і Я. Юхо³².

З удзелам правазнаўцаў, юрыстаў-практыкаў, службовых асоб цэнтральных органаў кіравання рыхтаваліся і праекты Статутаў 1566 і 1588 гг. Таму не будзе перабольшаннем казаць, што права ВКЛ, яго заканадаўства развівалася на ўсходнеславянскай і перш за ўсё беларускай глебе. “Статутавае права — гэта ў значнай меры нашае нацыянальнае права”, — пісаў М. Доўнар-Запольскі³³, і з такой ацэнкай нельга не пагадзіцца.

Такім чынам, старажытнарууская спадчына ў разглядаемы перыяд адыгрывала важнейшую, можна казаць, вызначальную ролю ў развіцці дзяржаўнасці на беларускіх землях, у фарміраванні іх прававой культуры. Хоць беларускія землі і аказаліся адасобленымі ад іншых рэгіёнаў Русі, увайшлі ў склад іншага дзяржаўнага ўтварэння — ВКЛ, тут не адбылося карэннай, глыбокай ломкі сацыяльна-палітычных і культурна-бытавых парадкаў старажытнаруускага перыяду. Захоўваючы і падтрымліваючы “даўніну”, Вялікае княства Літоўскае выступала, па сутнасці, у якасці пераемніка Старажытнай Русі і яе гістарычнай спадчыны. Гэта была, па словах М. Любаўскага, “ісконная Русь, существовавшая на старом корню, медленно эволюционирующая, но не срывавшаяся со своих жизненных устоев”³⁴. Безумоўна, мы павінны ўлічваць і традыцыі балцкіх зямель, а таксама ўздзеянне на дзяржаўна-прававую сістэму ВКЛ Польшчы і

заходнееўрапейскіх краін. Але “рускія”, а дакладней “беларускія”, рысы ў гэтай сферы пераважалі.

¹ Насевіч В. А. Тэрыторыя, адміністрацыйны падзел // Вялікае княства Літоўскае. Энцыклапедыя: У 2 т. Т. 1. Мн., 2005. С. 56.

² Вядомы расійскі гісторык Б. Рыбакоў пісаў, што ўжо ў старажытнарускі перыяд мясцовыя князі “абылі ўсе правамі суверенных государей; они “думали с боярами о строе земельном и о ратех”, т.е. распорядились внутренними делами и имели право войны и мира, право заключения любых союзов... Никто им этого права не давал, оно возникло из самой жизни”. Падрабязней гл.: Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв. М., 1982. С. 475; Пра зараджэнне і развіццё сістэмы органаў улады і кіравання на беларускіх землях падрабязней гл.: Левко О. Н. Средневековые территориально-административные центры северо-восточной Беларуси. Формирование и развитие. Мн., 2004; Дмитрачков П. Ф. О становлении и организации власти и управления на белорусских землях в древнерусский период (до середины XIII в.) // Гісторыя: праблемы выкладання. 2008, № 6. С. 11—17.

³ Любавский М. К. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского Статута. М., 1892. С. 381.

⁴ Юхо Я. А. Кароткі нарыс гісторыі дзяржавы і права Беларусі. Мн., 1992. С. 74.

⁵ Пра асаблівасці адміністрацыйна-тэрытарыяльнага падзелу на беларускіх землях у XIII—XIV стст. падрабязней гл.: Лойка П. Улада і кіраванне ў ВКЛ. Адміністрацыйна-тэрытарыяльны падзел Беларусі // Гісторыя Беларусі. У 6-ці т. Т. 2. Беларусь у перыяд Вялікага княства Літоўскага. Мн., 2008. С. 168—175.

⁶ Змены ў структуры органаў улады і кіравання на беларускіх землях прааналізаваны не толькі ў агульных працах па гісторыі ВКЛ, але і ў шэрагу навуковых артыкулаў. Падрабязней гл.: Смолка А., Барыс С. Органы ўлады і кіравання ў Вялікім княстве Літоўскім (XV—XVI стст.) // Беларускі гістарычны часопіс. 1995, № 4. С. 161—175; Матарас В. Органы кіравання ў Вялікім княстве Літоўскім (XIV—XVI стст.) // Беларускі гістарычны часопіс. 2000, № 3. С. 22—27; Дмитрачков П. Ф. От Древней Руси до Речи Посполитой. Из истории зарождения и развития государственности на белорусских землях (вторая половина XIII—XVI веков) // Беларуская думка. 2008, № 7. С. 78—85; № 8. С. 102—105.

⁷ Флоря Б. Н. “Служебная организация” и её роль в развитии феодального общества у восточных и западных славян // Отечественная история. 1992, № 2. С. 56—71.

⁸ Пашуто В. Т., Флоря Б. Н., Хорошкевич А. Л. Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства. М., 1982. С. 117.

⁹ Галубовіч В. Полацкія ваяводы ў XVII стагоддзі // Беларускі гістарычны часопіс. 2007, № 11. С. 38.

¹⁰ Пашуто В. Т., Флоря Б. Н., Хорошкевич А. Л. Древнерусское наследие и исторические судьбы славянства. С. 120.

¹¹ Варонін В. Палітычны лад Полацкага ваяводства ў першай палове XVI ст. // Беларускі гістарычны агляд. Том 5. Сш. 1. Мн., 1998. С. 64.

¹² Гудаевичус Э. История Литвы с древнейших времён до 1569 г. Т. 1. Мн., 2005.

¹³ Доўнар-Запольскі М. В. Гісторыя Беларусі. Мн., 1994. С. 81.

¹⁴ Гудаевичус Э. История Литвы с древнейших времён до 1569 г. Т. 1. С. 416, 418.

¹⁵ Насевіч В. Роля беларускіх зямель ва ўтварэнні і ўмацаванні ВКЛ // Гісторыя Беларусі. У 6-ці т. Т.2. Беларусь у перыяд Вялікага княства Літоўскага. С. 88—89.

¹⁶ Грыцкевіч А.П. Палітычнае становішча Беларусі ў эпоху Скарыны // Спадчына Скарыны: зборнік матэрыялаў першых Скарынаўскіх чытанняў (1986). Мн., 1989. С. 23—25; Гл. таксама: Лойка П. Органы саслоўнага прадстаўніцтва і ўлады // Гісторыя Беларусі. У 6-ці т. Т.2. С. 380—387. Неабходна адзначыць, што выхадцы з беларускіх зямель былі шырока прадстаўлены і ў канцылярыі ВКЛ, роля якой узрасла ў XV—XVI стст. Падрабязней гл.: Груша А. Службовы склад і структура канцылярыі Вялікага Княства Літоўскага 40-х гадоў XV—першай паловы XVI ст. // METRICIANA. Даследаванні і матэрыялы Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага. Том 1. Мн., 2001. С. 11—45.

¹⁷ Штыхаў Г.В. Абшчына і яе эвалюцыя. Пачатак працэсу станаўлення сялянства ў славян // Гісторыя сялянства Беларусі. Т.1. Ад старажытнасці да 1861 г. Мн., 1997. С. 27.

¹⁸ Голубеў В.Ф. Валасная абшчына ў сацыяльна-эканамічнай структуры беларускіх зямель у XVI ст. // Беларусь—Украіна: гістарычны вопыт узаемаадносін. Матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі. 18—19 сакавіка 2003 г. Мн., 2004. С. 126; Ён жа. Крыніцы па гісторыі сялянскай абшчыны (грамады) у дзяржаўных уладаннях Беларусі ў XVI—XVII стст. // XXI век: Актуальныя праблемы історыі і гісторыі. Матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі, прысвечанай 70-летию історыі і гісторыі факультэта БГУ. Минск, 15—16 апреля 2004 г. Мн., 2004. С. 113—114; Ён жа. Абшчыны (копны) суд у сістэме судовага ладу Беларусі XVI—XVIII стст. // Актуальныя праблемы гісторыі Беларусі: стан, здабыткі і супярэчнасці, перспектывы развіцця. Матэрыялы рэспубліканскай навуковай канферэнцыі. 3—4 мая 2002 года. Гродна. У 4 ч. Ч. I. Гродна, 2003. С. 233—238.

¹⁹ Пашуто В.Т., Флоря Б.Н., Хорошкевич А.Л. Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства. С. 123.

²⁰ Поляков А.Н. Древнерусская цивилизация: основы политического строя // Вопросы истории. 2007, № 3. С. 64.

²¹ Копыцкий З.Ю., Чепко В.В. Историография БССР. Эпоха феодализма. Мн., 1986. С. 83.

²² Баравы Р. Атрыманне магдэбургскага права Берасцею і палітычная барацьба ў Вялікім Княстве Літоўскім на мяжы XIV—XV стст. // Беларускі гістарычны агляд. Том 1. Сш. 1. Мн., 1994. С. 44; Глядзі таксама: Макараў М. Віцебскае мейскае права // Гістарычны альманах. Т.8. Гродна,

2003. С. 56—64.

²³ Доўнар Т.І. Грамата на магдэбургскае права гораду Мінску 1499 года // Магдэбургскае права на Беларусі. Матэрыялы навуковай канферэнцыі, прысвечанай 500-годдзю выдачы гораду Мінску граматы на магдэбургскае права (Мінск, 26 сакавіка 1999 г.). Мн., 1999. С. 10; Гл. таксама: Місарэвіч Н.В. Магдэбургскае права на Беларусі. Гродна, 2003.

²⁴ Копыцкий З.Ю. Социально-политическое развитие городов Белоруссии в XVI—первой половине XVII вв. Мн., 1975. С. 122.

²⁵ Доўнар-Запольскі М. Гісторыя Беларусі. С. 114.

²⁶ У апошнія гады апублікаваны шэраг работ, якія тычацца шляхецкага саслоўя ВКЛ. Падрабязней гл.: Лойка П.А. Шляхта беларускіх зямель у грамадска-палітычным жыцці Рэчы Паспалітай другой паловы XVI—першай трэці XVII стст. Мн., 2001; Радаман А.А. Элекцыйныя соймікі Новагародскага павета ў II палове XVI ст. // Гісторыя Беларусі: новае ў даследаваннях і выкладанні. Матэрыялы Рэспубліканскай навукова-практычнай канферэнцыі 27 сакавіка 1999 г. Частка II. Мн., 1999. С. 109—115; Ён жа. Шляхецкія соймікі як структурная адзінка сістэмы ўлады ў Менскім павеце ў другой палове XVI ст. // Магдэбургскае права на Беларусі. Матэрыялы навуковай канферэнцыі, прысвечанай 500-годдзю выдачы гораду Мінску граматы на магдэбургскае права (Мінск, 26 сакавіка 1999 г.). С. 79—87.

²⁷ Юхо І. Крыніцы беларуска-літоўскага права. Мн., 1991. С. 9.

²⁸ Белоруссия в эпоху феодализма. Сборник документов и материалов в 3-х т. Т.1. Мн., 1959. №№ 112, 136, 137, 182 і іншыя.

²⁹ Пашуто В.Т., Флоря Б.Н., Хорошкевич А.Л. Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства. С. 111—112.

³⁰ Беднов В.А. Православная церковь в Польше и Литве (по Volumina Legum). Мн., 2002. С. 53.

³¹ Конон В.М. Гуманистические истоки Статута Великого княжества Литовского 1529 г. // Первый Литовский Статут 1529 г. Вильнюс, 1982. С. 94.

³² Юхо Я.А. Скарына і прававая культура Беларусі // Спадчына. 1984, № 2. С. 52.

³³ Доўнар-Запольскі М. Асновы дзяржаўнасці Беларусі. Мн., 1994. С. 18.

³⁴ Любавский М.К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. М., 1915. С. 405.